

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ● ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθέρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 ● ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας ● ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επανάστασεων ● ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 ● ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σπύριδη Αρχιγένους ● ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΔΑΣ, Διερευνώντας τη θεσσαλική γαιοκτηρία 1881-1900 ● ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΟΠΛΑΚΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) ● ANNA MARIA ΣΙΧΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφιλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΔΗΣ – ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την προσδιάστατη αποτύπωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σπρίνη, Έλλη Δρούλια ως Γεωργία Γκότση, Παναγιώτης Ελ Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Υβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσπίλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

«ΤΑ ΤΕΧΝΙΚΑ ΜΕΣΑ». ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΚΕΙΜΕΝΙΚΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ANNA-MARIA ΣΙΧΑΝΗ

doi: [10.12681/mnimon.38231](https://doi.org/10.12681/mnimon.38231)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΙΧΑΝΗ Α.-Μ. (2024). «ΤΑ ΤΕΧΝΙΚΑ ΜΕΣΑ». ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΚΕΙΜΕΝΙΚΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ. *Μνήμων*, 38(38), 203–226. <https://doi.org/10.12681/mnimon.38231>

ANNA-MARIA ΣΙΧΑΝΗ

«ΤΑ ΤΕΧΝΙΚΑ ΜΕΣΑ». ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΚΕΙΜΕΝΙΚΩΝ
ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ*

1. *Ιστορία των μέσων και Νεοελληνικές Σπουδές:*
μια εισαγωγή

Το παρόν άρθρο περιλαμβάνει τα πρώτα πορίσματα μιας έρευνας γύρω από την ιστορία της υιοθέτησης και της χρήσης τεχνολογιών αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων στη νεοελληνική ιστοριοφιλολογική έρευνα. Η έρευνα αυτή επιχειρεί αφενός να αναδείξει μια λιγότερο γνωστή, «υλική» διάσταση της ανάπτυξης των ιστοριοφιλολογικών κλάδων στη μεταπολεμική Ελλάδα και αφετέρου να προτείνει έναν ευρύτερο θεωρητικό προβληματισμό γύρω από την οργανική σύνδεση επιστημολογικών, μεθοδολογικών και διανοητικών πρακτικών με την ιστορικότητα, την υλικότητα, τα μέσα και την τεχνολογία.

Είναι αλήθεια ότι η Ιστορία των μέσων (Media History) και η Τεχνολογική ιστορία (History of technology) είναι κλάδοι που δύσκολα διασταυρώνονται με τις αμιγώς ανθρωπιστικές επιστήμες, και ειδικά στην Ελλάδα με κλάδους όπως η Νεότερη Ελληνική Ιστορία και η Νεοελληνική Φιλολογία, και ακόμη πιο δύσκολα με την ιστορία των κλάδων αυτών.¹ Με άλλα λόγια,

* Μια πρώτη εκδοχή της έρευνας αυτής παρουσιάστηκε στα Σεμινάρια του Μνήμονα, στις 4 Μαρτίου 2020. Ευχαριστώ θερμά τους συνομιλητές μου, Κατερίνα Γαρδίκα και Βαγγέλη Καραμανωλάκη, για τα γόνιμα σχόλια, καθώς και το κοινό για την ενδιαφέρουσα συζήτηση που ακολούθησε. Ευχαριστώ, επίσης, τους κριτικούς αναγνώστες του *Μνήμονα* για τις χρήσιμες επισημάνσεις σε μια πρώιμη εκδοχή του κειμένου.

1. Η έννοια του «μέσου» αλλά και η Ιστορία των μέσων (Media History) στην ελληνική επιστημονική κοινότητα και βιβλιογραφία έχουν περιοριστεί σχεδόν αποκλειστικά στον χώρο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Χαρακτηριστικά, ο αγγλι-

αντιμετωπίζουμε κατά κόρον την επιστημολογική και ιστορική τους διάσταση, τόσο στη διαχρονία όσο και στη συγχρονία, με μια ροπή προς την Ιστορία των ιδεών και των θεσμών, παραβλέποντας το πώς τα εκάστοτε (τεχνικά) μέσα και οι τεχνολογίες συμβάλλουν στην ιστορική και μεθοδολογική εξέλιξη των επιστημονικών αυτών κλάδων. Μια από τις βασικές αιτίες αυτής της στάσης εντοπίζεται σε αυτό που αποκαλούμε στην Ιστορία των μέσων «φυσικοποίηση της τεχνολογίας» (naturalisation of technology), μια συνήθης πρακτική, ειδικά για τις εκάστοτε νέες τεχνολογίες και μέσα που ενσωματώνονται πολύ άμεσα και μαζικά στην καθημερινή ζωή —άλλωστε, οι «νέες τεχνολογίες», όπως μας θυμίζει η ιστορικός της τεχνολογίας Carolyn Marvin, είναι ένας όρος με χαρακτηριστική «ιστορική σχετικότητα» (historically relative term).² Δύσκολα, για παράδειγμα, μπορούμε να φανταστούμε σήμερα την καθημερινή ζωή χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα ή ραδιόφωνο, ή την ακαδημαϊκή μας πρακτική χωρίς (φωτο)αντίγραφα εγγράφων, για αυτό και εν μέρει δυσκολευόμαστε να μελετήσουμε την υιοθέτηση και τη χρήση τους ιστορικά. Από την άλλη, δεν είναι άτοπο να υποθέσουμε πως η στάση αυτή, ιδιαίτερα για την ιστορία των κλάδων της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και της Νεοελληνικής Φιλολογίας, όπως τη συνθέτουμε και την καταγράφουμε τα τελευταία χρόνια, φανερώνει και μια σημερινή, δική μας, θεώρηση γύρω από τη χρήση της εκάστοτε τεχνολογίας και των μέσων ως επικουρικών —και συχνά αμελητέων— συντελεστών της καθαυτού επιστήμης αλλά και της ίδιας της ιστορίας και της κουλτούρας.

Ωστόσο, η τελευταία δεκαπενταετία χαρακτηρίζεται διεθνώς από μια εντυπωσιακή στροφή σε παλαιότερα τεχνολογικά και επικοινωνιακά μέσα, τόσο ως μια εμπειρική «τεχνοσταλγική τάση» (technostalgic trend) στους χώρους της κουλτούρας και της καθημερινής ζωής³ όσο και ως μια αναστο-

κός όρος «medium» μεταφράζεται ικανοποιητικά στα ελληνικά ως «μέσο» ή «μέσο μαζικής επικοινωνίας» και σχεδόν πάντα συνοδεύεται από επιθετικό προσδιορισμό (π.χ. το ραδιοφωνικό μέσο, το τηλεοπτικό μέσο), ενώ χρησιμοποιείται, ως επί το πλείστον, στον πληθυντικό αριθμό ως «μέσα», «μέσα μαζικής επικοινωνίας» αλλά και ως «μίντια», αποδίδοντας έτσι και το σύνθημα του αγγλικού πληθυντικού «media», ενώ κάνουμε λόγο για «Σπουδές των μέσων» (Media Studies) και «Ιστορία των μέσων» (Media History), περιγράφοντας πάλι κλάδους που αφορούν κυρίως στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Ενημέρωσης (MME) (ραδιόφωνο, τηλεόραση), π.χ. Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

2. Carolyn Marvin, *When Old Technologies were new. Thinking about electric communication in the late Nineteenth Century*, χ.τ., Oxford University Press, 1988, σ. 3.

3. Tim van der Heijden, «Technostalgia of the present: From technologies of memory to a memory of technologies», *European Journal of Media Studies*, τ. 4, αρ. 2 (2015), σ. 103-121.

χαστική στροφή στον χώρο της Ιστορίας των μέσων, μέσα από την τάση της «αρχαιολογίας των μέσων» (media archaeology)⁴ καθώς και μέσα από εργασίες ιστορικών των μέσων, όπως η Lisa Gitelman, ο Matthew Kirschenbaum και ο John Sterne, γύρω από τη μελέτη των τεχνολογικών μέσων και συσκευών ως καθαυτό ιστορικών συντελεστών.⁵ Το θεωρητικό και αναστοχαστικό αυτό κύμα εγγράφεται και προεκτείνει τη συμβολή του Friedrich Kittler, θεμελιωτή της γερμανικής σχολής της Θεωρίας και Ιστορίας των μέσων (German media theory), ο οποίος, καθώς ενδιαφέρεται για τις ιστορικά προσδιορισμένες υλικότητες της επικοινωνίας, εισάγει την έννοια του «λογοθετικού δικτύου» (discourse network), προκειμένου να περιγράψει τα περιβάλλοντα που συστήνονται ιστορικά γύρω από το γραμμόφωνο, τη γραφομηχανή, το φιλμ, με άλλα λόγια εκείνα τα «δίκτυα τεχνολογιών και φορέων που επιτρέπουν στην εκάστοτε κουλτούρα να συλλέξει, να αποθηκεύσει και να επεξεργαστεί πληροφορία».⁶ Δεν είναι, μάλιστα, τυχαίο πως η Ιστορία των μέσων επανασυστήνεται σήμερα, σε μια εποχή ραγδαίας ανάδυσης της ψηφιακής συνθήκης και των λεγόμενων «νέων μέσων» (new media), που περιγράφουν τη σταδιακή μεταμόρφωση όλων των γνωστών μέσων εγγραφής, αποθήκευσης, επεξεργασίας και αναπαραγωγής της πληροφορίας (κείμενο, ήχος, εικόνα) σε ψηφιακά μέσα, μεταβαίνοντας, ουσιαστικά, «από την ιστορία των νέων μέσων στη νέα ιστορία των μέσων», όπως εύγλωττα διαπιστώνει ο Γρηγόρης Πασχαλίδης, το 2010, σε ένα από τα λιγιστά κείμενα στην ελληνική βιβλιογραφία γύρω από την Ιστορία των μέσων.⁷

4. Erkki Huhtamo – Jussi Parikka, *Media Archaeology: Approaches, Applications, and Implications* Μπέρκλεϋ, University of California Press, 2011· Jussi Parikka, *What Is Media Archaeology?* χ.τ., Polity, 2012.

5. Lisa Gitelman, *Paper Knowledge: Toward a Media History of Documents*, χ.τ., Duke University Press, 2014· Matthew Kirschenbaum, *Track Changes: A Literary History of Word Processing*, χ.τ., Harvard University Press, 2016· John Sterne, *MP3: The Meaning of a Format*, χ.τ., Duke University Press, 2012.

6. Friedrich A. Kittler, *Discourse Networks 1800/1900*, μτφρ. Michael Metteer – Chris Cullens, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1990, σ. 369. Ανάμεσα στα εμβληματικά έργα του Kittler, που αποτέλεσαν σταθμούς της γερμανικής σχολής των μέσων, εντάσσεται το *Gramophone, Film, Typewriter*, Στάνφορντ, Στάνφορντ Stanford University Press, 1999 [1986] καθώς και ο συλλογικός τόμος με μελέτες του Kittler, *Literature, Media, Information Systems: Essays*, επιμ. John Johnston, Άμστερνταμ, Imprint, 1997.

7. Γρηγόρης Πασχαλίδης, «Η ιστορία και η θεωρία των μέσων την εποχή της ψηφιακής κουλτούρας», Μιχάλης Κοκκώνης – Γρηγόρης Πασχαλίδης – Φιλήμων Μπαντιμαρούδης (επιμ.), *Ψηφιακά μέσα. Ο πολιτισμός του ήχου και του θεάματος*, μτφρ. Αθηνά Παραπονιάρη, Αθήνα, Κριτική, 2010, σ. 429-445: 441.

Η «νέα ιστορία των μέσων» (new media history), λοιπόν, επιχειρεί να προβάλει ακριβώς τη «λογοθετική διάσταση της τεχνολογίας» (discursiveness of technology), υπενθυμίζοντας ότι τα μέσα δημιουργούνται υλικά όσο και διαλεκτικά, δηλαδή δεν είναι μόνο τεχνικές καινοτομίες αλλά κυρίως λειτουργικές τεχνολογίες.⁸ Όπως σημειώνει η Lisa Gitelman, «μόλις πρόσφατα αρχίσαμε να διαπιστώνουμε αυτό που αποκαλούμε “ερμηνευτική ευελιξία” των αντικειμένων που διαθέτουν “τεχνικό περιεχόμενο” για τις “αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες”. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, μια τεχνική εφεύρεση είναι πετυχημένη όχι επειδή όντως “λειτουργεί”, αλλά μάλλον περιγράφεται ως “λειτουργική” διότι τα καταφέρνει εν μέσω κυρίαρχων και πιθανώς ανταγωνιστικών προσδοκιών».⁹ Το μέσο, με άλλα λόγια, είναι η πολιτισμική και κοινωνική τύχη και ζωή μιας τεχν(ολογι)ικής καινοτομίας. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας, λοιπόν, νέας φάσης της Ιστορίας των μέσων μάς επιτρέπεται να διακρίνουμε και να μελετήσουμε παραγωγικά τους συσχετισμούς γύρω από την υλικότητα, την κοινωνική και πολιτισμική διάσταση της τεχνολογίας και των μέσων.

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να μεταφέρει τη σύγχρονη αυτή διεπιστημονική προσέγγιση γύρω από την τεχνολογία και τα μέσα στη μεταπολεμική Ελλάδα και πιο ειδικά στις Νεοελληνικές Σπουδές, μελετώντας, μέσα από πρωτογενές υλικό και δευτερογενείς πηγές, ένα πολύ ενδιαφέρον και λίγο-πολύ αχαρτογράφητο κεφάλαιο γύρω από την πρώιμη εισαγωγή των ηλεκτρικών μέσων και συσκευών αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων στην ιστοριοφιλολογική έρευνα, και πιο συγκεκριμένα τη μικροφωτογράφιση. Η έρευνα επικεντρώνεται όχι μόνο —ή όχι τόσο— στις καθαυτό μικροφωτογραφικές εφαρμογές, δηλαδή στις συσκευές και στα εξαρτήματα, αλλά κυρίως στις λογοθετικές διαστάσεις που οι τεχνολογίες αυτές διαθέτουν, δηλαδή στις συνήθειες, τις δεξιότητες και τα νέα πρωτόκολλα ερευνητικής συμπεριφοράς, που τα τεχνικά αυτά μέσα συστήνουν γύρω από την αναπαραγωγή, αποθήκευση και επεξεργασία ιστορικών και αρχειακών κειμενικών πηγών, παρατηρώντας, με άλλα λόγια, πώς οι τεχνολογίες αυτές εν τέλει προσαρμόζονται ή και τροποποιούν τις ανάγκες συγκεκριμένων επιστημονικών κλάδων, ερευνητικών κοινοτήτων ή μεμονωμένων ερευνητών. Ταυτόχρονα, χρησιμοποιώντας τη μικροφωτογράφιση ως περίπτωση μελέτης, η έρευνα μελετά, για πρώτη φορά, πώς η ενσωμάτωση των τεχνολογιών και των μέσων συνέβαλε στην επιστημο-

8. Lisa Gitelman, *Scripts, Grooves, and Writing Machines. Representing Technology in the Edison Era*, χ.τ., Stanford University Press, 1999, σ. 8.

9. Στο ίδιο.

λογική και μεθοδολογική εξέλιξη των κλάδων της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και της Νεοελληνικής Φιλολογίας, μέσα από την υιοθέτηση και δημιουργική ένταξη αυτών των τεχνολογιών στο ερευνητικό ρεπερτόριο. Το ίδιο ισχύει και για μια σειρά από καθιερωμένες, πλέον, σήμερα επιστημονικές πρακτικές έρευνας και δημοσίευσης, που προκύπτουν από αυτές, όπως οι βιβλιογραφικές, τεκμηριωτικές και εκδοτικές εργασίες καθώς και τα έργα υποδομής γύρω από την ιστορική μελέτη του Νέου Ελληνισμού.

Συνδυαστικά, μέσα από την έρευνά αυτή αναπτύσσω περαιτέρω μια κριτική θέση που ήδη έχω διατυπώσει σε σχέση με την προβληματική χρήση και την εμπέδωση του σχήματος της «έντυπης κουλτούρας» (print culture) στη μοντέρνα δυτική συνθήκη¹⁰ και πιο ειδικά στις ιστορικοφιλολογικές επιστήμες, που κατά βάση χρησιμοποιούν (έντυπα) κειμενικά τεκμήρια ως πηγές αλλά και ως μέσα για τη δημοσίευση και επικοινωνία των εργασιών τους. Από τον 19ο αιώνα και εξής, μια μεγάλη γκάμα νέων φωτοχημικών, μηχανικών και ηλεκτρικών μέσων και συσκευών, όπως ο τηλεγράφος, οι γραφομηχανές, οι μικροταινίες, τα Dictaphones, τα μέσα αναπαραγωγής ήχου, τα φωτοαντιγραφικά μηχανήματα και τελευταία ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, δημιουργήθηκαν και καθιερώθηκαν στον χώρο της (ανα)παραγωγής και κυκλοφορίας των κειμένων, ανανεώνοντας, μεταξύ άλλων, τις έννοιες και τις πρακτικές της συγγραφής, ανάγνωσης, χρήσης, κυκλοφορίας, διατήρησης και αποθήκευσης των κειμενικών τεκμηρίων. Παρ' όλα αυτά, το «έντυπο» (print) ως όρος αποδείχθηκε πολύ ευρύχωρος και κραταιός, και αποδεσμεύθηκε γρήγορα από το καθαυτό τεχνολογικό μέσο, με αποτέλεσμα από τις αρχές του 20ού αιώνα και εξής, ό,τι δεν είναι χειρόγραφο να εμπίπτει στην περιληπτική κατηγορία του «εντύπου», περιγράφοντας μια μεγάλη γκάμα μηχανών και τεχνικών στον χώρο των εκτυπώσεων, μαζί και μια πολύ πλούσια, ετερογενή αλλά εν πολλοίς αχαρτογράφητη τεχνολογική και πολιτισμική ιστορία μέσων αναπαραγωγής κειμενικών τεκμηρίων στον δυτικό κόσμο. Πράγματι, η έννοια και η παράμετρος της υλικότητας του κειμένου (textual materiality) αναδεικνύεται πλέον σε ένα συντελεστή που, ενώ «ήταν πάντοτε στο παιχνίδι»,¹¹ παρέμενε, ωστόσο, σχετικά καταπιεσμένος ή και αφανής, και μόλις πρόσφατα έχει ξεκινήσει να αποτελεί αντικείμενο θεωρητικού, ιστορικού και εμπειρικού ενδιαφέροντος στη διεθνή

10. Άννα-Μαρία Σιχάνη, «Δραπετεύοντας τολμηρά από το έντυπο παράδειγμα», *Χρόνος*, τχ. 15 (Ιούλιος 2014), <http://www.chronosmag.eu/index.php/s-ep-lp-p-peg.html> (τελευταία πρόσβαση 5.1.2021).

11. Lisa Gitelman, «“Materiality has always been in play”: An interview with N. Katherine Hayles», *Iowa Journal of Cultural Studies*, τ. 2 (2002), σ. 7-12: 9.

βιβλιογραφία της Ιστορίας των μέσων και των κειμενικών σπουδών.¹²

Λίγα εισαγωγικά στοιχεία για το παρόν άρθρο και τις συνθήκες διεξαγωγής της έρευνας: το συγκεκριμένο πεδίο των μικροφωτογραφήσεων δεν έχει μελετηθεί σχεδόν καθόλου, με αποτέλεσμα την πολύ περιορισμένη δευτερογενή βιβλιογραφία καθώς και την αποσπασματικότητα των πρωτογενών τεκμηρίων στους φορείς (μικροταινίες, μηχανήματα). Επιπλέον, το άρθρο αυτό περιορίζεται χρονικά στο πρώτο κομβικό κεφάλαιο εισαγωγής της μικροφωτογράφισης, από το 1960 μέχρι τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του (πρώην Βασιλικού) Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, όπου κατάφερα η ίδια να κάνω αυτοψία στο υλικό. Εκκρεμεί μια αναλυτική έρευνα γύρω από την υιοθέτηση της μικροφωτογράφισης από δύο ακόμη σημαντικούς ελληνικούς ερευνητικούς φορείς, το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης καθώς και το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, ενώ θα ήταν χρήσιμη και μια έρευνα σε μεγαλύτερη κλίμακα και σε αμιγώς κρατικούς φορείς, όπως η Βιβλιοθήκη της Βουλής, η Εθνική Βιβλιοθήκη και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Τέλος, επόμενους σταθμούς στην ιστορική μελέτη των μέσων αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων στην ιστοριοφιλολογική έρευνα συνιστούν οι τεχνολογίες της φωτοτυπίας και της ψηφιακής αναπαραγωγής και διακίνησης κειμενικών τεκμηρίων μέσω υπολογιστικών προγραμμάτων (desktop applications), ένα πεδίο που είναι ακόμη ανοιχτό προς ιστορική διερεύνηση.

2. Μια (σύντομη) ιστορία της μικροφωτογράφισης στην επιστημονική έρευνα

Η μικροφωτογράφιση, η χρήση δηλαδή μικροφίλμ, ενός τύπου φωτογραφικού φιλμ (συνήθως ασπρόμαυρο ή έγχρωμο, 16 ή 35 χιλιοστών χωρίς διάτρηση), που έχει την ιδιότητα να αναπαραγάγει ολόκληρα κείμενα σε

12. Γύρω από το πεδίο της υλικότητας του κειμένου (textual materiality), ενδεικτικά σημειώνω τις σημαντικές μελέτες των Joanna Drucker, *Figuring the Word: Essays on Books, Writing, and Visual Poetics*, χ.τ., Granary Press, 1998· Jerome McGann, *Radiant Textuality: Literature After the World Wide Web*, Μπέιζινγκστοουκ, Palgrave, 2001· Katherine N. Hayles, *Writing Machines*, χ.τ. MIT Press, 2002· Adriaan van Weel, *Changing our textual minds: Towards a digital order of knowledge*, χ.τ., Manchester University Press, 2011· Katherine N. Hayles – Jessica Pressman (επιμ.), *Comparative Textual Media. Transforming the Humanities in the Postprint Era*, Μιννεάπολις, University of Minnesota Press, 2013.

μικρές διαστάσεις, ως τεχνική εμφανίζεται ήδη από τα μέσα σχεδόν του 19ου αιώνα στην γκάμα των δαγγεροτυπικών εφαρμογών: το 1839 ένας βρετανός οπτομέτρης, ο John Benjamin Dancer, από πολλούς ο «πατέρας της μικροφωτογραφίας», πειραματίζεται με το μικροσκόπιο και την κάμερα, και αναπαράγει φωτογραφικά κείμενα σε πλάκες μικροσκοπίου, κατασκευάζοντας έτσι τις πρώτες μικροφωτογραφίες κειμένων, οι οποίες μπορούσαν να διαβαστούν με τη βοήθεια μικροσκοπίου. Λίγα χρόνια μετά, στις 21 Ιουνίου 1859, ο Γάλλος René Prudent Patrice Dagron κατακτά το πρώτο δίπλωμα ευρεσιτεχνίας (πατέντα) μικροφίλμ στην ιστορία, για μια βελτιωμένη εφαρμογή της εφεύρεσης αυτής, αντικαθιστώντας τη δαγγεροτυπική μέθοδο με την τεχνική της υγρής πλάκας κολλοδίου (collodion wet plate), μια λύση που επέτρεπε την αναπαραγωγή της εικόνας σε πολλά αντίτυπα, χάρη στο αρνητικό, το οποίο ήταν φτιαγμένο από καθαρό διαφανές υλικό, εξασφαλίζοντας έτσι και καθαρότερη τελική εικόνα.¹³ Παρά τις πρώιμες χρήσεις της τεχνικής της μικροφωτογράφησης του Dagron, προκειμένου για την αποστολή μηνυμάτων με ταχυδρομικά περιστήρια (correspondences postales photomicroscopiques), κατά την πολιορκία του Παρισιού στον Γαλλοπρωσικό πόλεμο (1870-1),¹⁴ εμπορικό ενδιαφέρον για τα μικροφίλμ εντοπίζεται αρκετά αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, αυτήν τη φορά στην Αμερική, με την αγορά της πατέντας και την κυκλοφορία στην αγορά των πρώτων μικροφωτογραφικών πλακετών από την Eastman Kodak Company, το 1928.

Από το 1930, η μικροφωτογράφιση εντάσσεται σταδιακά στο ρεπερτόριο των αμερικανικών βιβλιοθηκών και των ερευνητικών ιδρυμάτων για τη συντήρηση χαρτών τεκμηρίων: όπως σημειώνει ο Robert Cedric Binkley, πρωτοπόρος στους τομείς της διατήρησης και δημοσίευσης τέτοιων τεκμηρίων, στο άρθρο του, το 1929, με τον τίτλο «Do the records of science face ruin?», «δεν υπάρχει πολιτισμός από την επινόηση της γραφής που να εμπιστευτήκε τα τεκμήριά του σε πιο ευαίσθητο μέσο από το χαρτί ξυλοπολτού (wood-pulp paper). Οι ταινίες μπαμπού, οι πήλινες πλάκες της Μεσοποταμίας, το χαρτί και το μετάξι της Κίνας, ο πάπυρος της αρχαίας Μεσοποταμίας, η περγαμηνή της μεσαιωνικής Ευρώπης –όλα αυτά τα υλικά έχουν ένα προσδόκιμο ζωής αιώνων ή χιλιετιών, ενώ το τυπωμένο χαρτί των εφημερίδων μας έχει προσδόκιμο

13. F. Luther. *Microfilm: a history, 1839-1900*, Annapolis, Md., National Microfilm Association, 1959.

14. John Fisher, *Airlift 1870: The Balloon and Pigeon Post in the Siege of Paris*, Λονδίνο, Parrish, 1965.

ζωής μόλις μερικές δεκαετίες». ¹⁵ Προκειμένου, λοιπόν, για τη διατήρηση τεκμηρίων τυπωμένων σε χαρτί ξυλοπολτού, και κυρίως για τις εφημερίδες, ο Binkley προτείνει για πρώτη φορά τη δημιουργία αντιγράφων με φωτογραφικό φιλμ (photographic film copies).

Τα επόμενα χρόνια, οι εξελίξεις στον χώρο της μικροφωτογράφισης στην Αμερική είναι ραγδαίες: αρχικά, έχουμε πρόοδο στους τομείς του εξοπλισμού μικροφωτογραφικής αποτύπωσης και προβολής, και πιο συγκεκριμένα τη δημιουργία, το 1934, από την Recordak Corporation, θυγατρική της Eastman Kodak Company, μιας μικρής φορητής κάμερας, η οποία υιοθετήθηκε αρχικά από τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρείες για την αντιγραφή εγγράφων (επιταγές, οικονομικές αναφορές) με τη χρήση κειμενικών φιλμ 16 mm (textual films). Κατόπιν τη χρήση της μικροφωτογράφισης από ερευνητικά ιδρύματα και βιβλιοθήκες, όπως η New York Public Library, η Yale University Library καθώς και από τα νεοσυσταθέντα το 1934 National Archives, τα οποία πειραματίστηκαν έκτοτε συστηματικά με τη νέα αυτή τεχνική. ¹⁶ Το 1936 το ίδρυμα Carnegie Corporation χρηματοδοτεί τη διεξαγωγή μιας μελέτης από το National Bureau of Standards σχετικά με τη σταθερότητα και τη βιωσιμότητα της πρακτικής της μικροφωτογράφισης, με θετικά αποτελέσματα, ¹⁷ ενώ την ίδια χρονιά εκπονείται το σχέδιο δράσης της Εθνικής Επιτροπής για την Έρευνα (Joint Committee on Materials for Research), με την πρωτοβουλία του Robert Cedric Binkley, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της πρόσβασης και αναπαραγωγής ερευνητικού υλικού (documentary reproduction). ¹⁸ Παράλληλα, τον Μάιο του ίδιου έτους διοργανώνεται το πρώτο Συμπόσιο γύρω από τη μικροφωτογράφιση στο Richmond, στο πλαίσιο του ετήσιου Συνεδρίου της American Library Association (ALA), φέρνοντας κοντά βιβλιοθηκονόμους, τεχνικούς και κατασκευαστές εξοπλισμού μικροφωτογράφισης. Ως αποτέλεσμα της –εμβληματικής σημασίας στην

15. Robert Cedric Binkley, «Do the records of science face ruin?», *Scientific American* 140 (1929), σ. 28-30: 28.

16. A. F. Kuhlman, «Are we ready to preserve newspapers on film?», *Library Quarterly*, τ. 5 (1935), σ. 189-214.

17. B. W. Scribner, «National Bureau of Standards research on stability of film slides», *Microphotography for libraries*, American Library Association, Σικάγο 1936, σ. 44-46.

18. Robert Cedric Binkley, *Manual on methods of reproducing research materials: a survey made for the Joint Committee on Materials for Research of the Social Science Research Council and the American Council of Learned Societies*, Ann Arbor, Mich., Edwards, 1936.

ιστορία της μικροφωτογράφησης— συνάντησης αυτής ήταν η θέσπιση από την ALA μιας Επιτροπής για τη Φωτογραφική Αναπαραγωγή Υλικού Βιβλιοθηκών (Committee on Photographic Reproduction of Library Materials), η καθιέρωση ετήσιων συναντήσεων της Επιτροπής και η κυκλοφορία των Πρακτικών των συναντήσεων αυτών σε ετήσιους τόμους, υπό τον τίτλο *Microphotography for Libraries*,¹⁹ καθώς και η έναρξη κυκλοφορίας, έναν χρόνο αργότερα, το 1938, του περιοδικού *The Journal of Documentary Reproduction*.²⁰ Το 1939 διοργανώνονται τα πρώτα Σεμινάρια γύρω από την πρακτική της μικροφωτογράφησης στα καλοκαιρινά σχολεία των Πανεπιστημίων Columbia και Chicago, ενώ τον Φεβρουάριο του 1941 δημοσιεύεται στο *ALA Bulletin* ένα επίσημο δελτίο εθνικής στρατηγικής γύρω από την «Αναπαραγωγή αρχειακών τεκμηρίων» (Reproduction of Materials Code).²¹ Τα επόμενα χρόνια εμπλουτίζεται το είδος των χαρτών τεκμηρίων που μικροφωτογραφίζονται από βιβλιοθήκες: περιλαμβάνονται εφημερίδες και περιοδικές εκδόσεις, σπάνια βιβλία, χειρόγραφα και χάρτες, ενώ δημιουργούνται και τα πρώτα συστήματα ταξινόμησης μικροταινιών, εντάσσοντάς τες ως οργανικό μέρος των συλλογών των βιβλιοθηκών με γενικό δόγμα το «μεταχειριστείτε το μικροφίλμ σαν ένα βιβλίο» και τη δημιουργία ειδικών ταξιθετικών πληροφοριών (ταξιθετικός αριθμός, φυσική περιγραφή, περιεχόμενο, αριθμός λήψεων, σελίδες ανά λήψη, φορέας κατοχής πρωτοτύπου και φορέας αναπαραγωγής μικροφίλμ).²²

Στην Ευρώπη, από την άλλη, η μικροφωτογράφηση χρησιμοποιείται εκτενώς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στα πεδία της κατασκοπείας και των στρατιωτικών επικοινωνιών, ενώ, στη σκιά του πολέμου και υπό τον κίνδυνο εκτεταμένων καταστροφών, εθνικές βιβλιοθήκες και κρατικοί φορείς καταφεύγουν στη λύση της μικροφωτογράφησης, προκειμένου να διαφυλάξουν τεκμήρια όπως βιβλία, έγγραφα, αρχεία και εφημερίδες. Με τη μικροφωτογράφηση να εισάγεται στον χώρο των ευρωπαϊκών ερευνητικών βιβλιοθηκών ως λύση ανάγκης για την

19. M. Llewellyn Raney (επιμ.) *Microphotography for Libraries. Papers Presented to the Microphotography Symposium at the 1936 Conference of the American Library Association*, 1937.

20. A. F. Kuhlman, «The place of microphotography in research and library work», *Peabody Journal of Education*, τ. 17, αρ. 4 (1940), σ. 223-235, DOI: 10.1080/01619564009535576, σ. 223-236: 227.

21. Edith Hartwell, «Microphotography in the Library», *The Library Chronicle*, τ. 9, αρ. 3 (1941), σ. 83-92: 87.

22. Robert F. Teare, «Microphotography and Cataloging: A Forecast», *College & Research Libraries*, τ. 7, αρ. 3 (1946), σ. 221-236: 231.

προστασία και συντήρηση χαρτών τεκμηρίων, η εκτεταμένη χρήση συσκευών ανάγνωσης αλλά και διαφορετικών φορμά για τη μικροφωτογράφιση (microfilm, microfiche, aperture cards) σταδιακά εξαπλώνονται σε Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία.²³

Μεταπολεμικά, πλέον, η πρακτική της μικροφωτογράφισης διαδίδεται γρήγορα και μαζικά στους χώρους των βιβλιοθηκών και των αρχείων, στην Αμερική αλλά και στην κεντρική Ευρώπη, συμβάλλοντας αφενός στη διαφύλαξη και πρόσβαση των αρχειακών κειμενικών τεκμηρίων, και αφετέρου προσφέροντας λύση στον ολοένα αυξανόμενο κορεσμό, κυρίως από τα φύλλα των εφημερίδων καθώς και των βιβλίων και του έντυπου υλικού της καλπάζουσας επιστημονικής έρευνας. Εξασφαλίζεται, έτσι, πολύτιμος χώρος, δεδομένου ότι ένα συμβατικό ρολό μικροφίλμ της εποχής δύναται να αποθηκεύσει πάνω από 2.500 φωτογραφίες εγγράφων.

Στο κομβικό για τον χώρο των βιβλιοθηκών σύγγραμμα *The Scholar and the Future of the Research Library. A Problem and Its Solution* (1944), ο Fremont Rider προοικονομεί πως σε 16 χρόνια οι βιβλιοθήκες θα έχουν διπλασιάσει σε όγκο τα αποκτήματά τους και προτείνει ως λύση τη μικροφωτογράφιση για την εξασφάλιση χώρου και τη διατήρηση των τεκμηρίων.²⁴ Επαληθεύοντας την πρόβλεψη του Rider, και σε συνδυασμό με την πρόοδο στον τομέα της μικροφωτογράφισης, και πιο ειδικά στα φορμά και στις συσκευές (φωτογραφικές, ανάγνωσης), στη δεκαετία του 1960 οι μεγάλες ερευνητικές βιβλιοθήκες σε Αμερική και Ευρώπη έχουν πλέον υιοθετήσει τη μικροφωτογράφιση ως μια οικονομική, συμπαγή και σταθερή λύση για την αποθήκευση του εκθετικά αυξανόμενου όγκου κειμενικών τεκμηρίων αρχειακής φύσης και πρωτότυπης έρευνας, την εξοικονόμηση χώρου καθώς και τη γρήγορη και ποιοτική πρόσβαση στην αποθηκευμένη κειμενική πληροφορία.

3. Η εισαγωγή της μικροφωτογράφισης στην Ελλάδα και η ομάδα του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

Η τεχνική της μικροφωτογράφισης φτάνει με μια 25ετή καθυστέρηση και στην Ελλάδα, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, στον χώρο των αρχειακών και ιστορικών ερευνών, και —όχι τυχαία— συμπίπτει με την έναρξη

23. «Symposium on Microphotography from the user's point of view», London meeting, 16 Φεβρουαρίου 1949.

24. Fremont Rider, *The Scholar and the Future of the Research Library. A Problem and Its Solution*, Νέα Υόρκη, Hadham Press, 1944, σ. 8.

των εργασιών του νεοσύστατου τότε Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ) στο Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών, υπό τη διεύθυνση και καθοδήγηση του Κ. Θ. Δημαρά.²⁵ «Όταν εγύριζα», σημειώνει ο Δημαράς, «έπειτα από κάθε απουσία μου, απέξω, έφερνα πίσω, κάθε φορά, τσάντες γεμάτες από μικροταινίες χειρογράφων ή εντύπων»,²⁶ και πράγματι είναι αυτός που όχι μόνο φέρνει μικροταινίες στις βαλίτσες του, αλλά και ουσιαστικά εισάγει την τεχνική της μικροφωτογράφισης στους ιστορικοφιλολογικούς κλάδους και στην ερευνητική διαδικασία.

Προκειμένου να γίνουν κατανοητοί, ωστόσο, οι όροι της πρώιμης αυτής υιοθέτησης και χρήσης μικροταινιών στην ιστορικοφιλολογική έρευνα, είναι χρήσιμο να μελετήσει κανείς συνθετικά τις εργασίες, τις πρωτοβουλίες και τις ομάδες που εκκινούν μέσα και γύρω από το ΚΝΕ. Η ομάδα του Κέντρου, υπό την καθοδήγηση του Δημαρά, ιδρύει, το 1962, τον Όμιλο Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού (ΟΜΕΔ), το alter ego του ΚΝΕ, και άμεσα, λίγους μήνες αργότερα, προχωρεί στην έκδοση του επιστημονικού περιοδικού *Ο Εραμιστής* (1963), όπου δημοσιεύουν τις εργασίες τους μέλη και των δύο φορέων. Ιχνηλατώντας τη σχέση των φορέων αυτών, εύκολα διαπιστώνει κανείς, με τα λόγια του Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου, πως «η ιστορία του ΟΜΕΔ και εκείνη του ΚΝΕ διασταυρώνονται, καθώς ταυτίζονται τα επιστημονικά πεδία τα οποία καλλιέργησαν οι δύο αυτοί οργανισμοί, κυρίως όμως επειδή ο εμπνευστής της ίδρυσης και των δύο και συνδεδετικός κρίκος ανάμεσά τους ήταν ο ίδιος άνθρωπος, ο Κ. Θ. Δημαράς [...] ο ΟΜΕΔ, σωματείο ευέλικτο και ανοικτό, έδινε μιαν αναπνοή ελευθερίας στο επίσημο ερευνητικό κέντρο που λειτουργούσε στους κόλπους του Βασιλικού, τότε, Ίδρυματος Ερευνών [...] Το ΚΝΕ δεν απέκτησε ποτέ ένα περιοδικό επιστημονικό βήμα, το περιοδικό του Ομίλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού *Ο Εραμιστής* ήταν το περιοδικό που δεχόταν τις επιστημονικές εργασίες των συνεργατών του».²⁷

25. Αξίζει να σημειωθεί επιγραμματικά εδώ πως οι μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων αρχίζουν στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών. Σχετικές πληροφορίες υπάρχουν στους τόμους του περιοδικού *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* και συνοπτικά στο φυλλάδιο *Το Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού 1930-2003*, Αθήνα 2003, σ. 23.

26. Κ. Θ. Δημαράς, «Τα τεχνικά μέσα», *Το Βήμα*, 24 Ιουνίου 1977, τώρα στο Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα, Δ', Λόγια περί μεθόδου*, τ. Β', (1964-1989), επιλογή κειμένων Φίλιππος Ηλιού, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, Μουσείο Μπενάκη – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2013, σ. 944-946: 945.

27. Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Σημείωμα για τα σαραντάχρονα του *Εραμιστή* ή ο ΟΜΕΔ, το ΚΝΕ και ο *Εραμιστής*», *Ο Εραμιστής*, τ. 24 (2003), σ. 5-9.

Ό,τι ενώνει αυτό το δημιουργικό δίκτυο φορέων και ατόμων είναι, πέρα από το ενδιαφέρον για τη μελέτη του ευρωπαϊκού 18ου αιώνα στη νοτιοανατολική Ευρώπη, και πιο ειδικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μια κοινή προσήλωση στην ανάγκη μεθοδολογικής ανανέωσης της ιστορικοφιλολογικής έρευνας, όπως περιγράφεται εύγλωττα στο εισαγωγικό κείμενο του *Εραμιστή*: «η νεοελληνική φιλολογία παρουσιάζει πολύ μεγάλη αυτονομία, έτσι ώστε η προκοπή της να είναι εξαρτημένη από μόνους σχεδόν τους Έλληνες επιστήμονες: αν αυτοί δεν συνεργασθούν, εάν δεν δημιουργηθεί μεταξύ τους ένα ομαδικό πνεύμα που να εξασφαλίζει την αμοιβαία εξυπηρέτηση, θα είναι πολύ δύσκολο να ορθοποδήση η επιστήμη μας. Βιβλιογραφία ελάχιστη, αριθμός εργατών ελάχιστος, προβλήματα μεθόδου τα οποία παραμένουν ακόμη για λύση πάμπολλα, υλικό ανεξερεύνητο ή ανεπεξέργαστο, επίσης πολύ».²⁸ Οι στρατηγικές και οι εργασίες του ΚΝΕ, του ΟΜΕΔ και του *Εραμιστή* δεν διασταυρώνονται απλά, αλλά προοδευτικά συντονίζονται δυναμικά γύρω από το πρόγραμμα μεθοδολογικής ανανέωσης του Δημαρά, τα περίφημα «καλά εργαλεία για να κάνουμε την δουλειά μας»²⁹, όπως τα αποκαλεί: «Οργάνωσις της τεκμηριώσεως, ευρετηρίασις, επιτομαί, μηχανογράφησις, όλα τα μέσα αρχίζουν να χρησιμοποιούνται διά να διευκολύνουν νέους και ωρίμους ερευνητάς εις την ταχυτέραν προσπέλασιν προς το αντικείμενόν των».³⁰

Η υιοθέτηση και η χρήση της μικροφωτογράφησης βρίσκεται στην τεχνολογική αιχμή του προγράμματος μεθοδολογικής ανανέωσης του Δημαρά και συνιστά μια κίνηση μεθοδολογικής αλλά και επιστημολογικής αναγκαιότητας, μεταφέροντας στα ελληνικά συμφραζόμενα την κλασική, ήδη από το 1959, θέση του C. P. Snow για τις δύο κουλτούρες (two cultures) που χωρίζουν τους θετικούς επιστήμονες από τους ανθρώπους των γραμμάτων.³¹ «Εκαταλήξαμε εμείς οι λόγιοι», διαπιστώνει ο Δημαράς στο κείμενό του «Τα τεχνικά μέσα» το 1977, το πρώτο μιας σειράς δημοσιευμάτων στον Τύπο της εποχής, «να είμαστε κάτι σαν τους πτωχούς συγγενείς των λεγόμενων θετικών επιστημών [...] Είμαστε τόσο φθηνοί που καμμιά παραγωγική απασχόληση δεν συμφέρει να γί-

28. «Χρονικά – Σχόλια. Η έκδοση του *Εραμιστή*», *Ο Εραμιστής*, τ. 1 (1963), σ. 30-32: 30.

29. Κ. Θ. Δημαράς, «Τα καλά εργαλεία», *Το Βήμα*, 29 Αυγούστου 1980, τώρα στο Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα*, Δ', ό.π., σ. 971-973: 971.

30. Κ. Θ. Δημαράς, «Βιβλιογραφία ελληνικών συμμεϊκτων (1888-1961)», *Ο Εραμιστής*, τ. 7 (1969), σ. 113.

31. C. P. Snow, *Οι δύο κουλτούρες*, επιμ. Μ. Αποστολοπούλου, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1995.

νεται για εμάς. Έτσι, από τεχνολογική άποψη, ζούμε παρασιτικά κοντά στους πλούσιους συγγενείς μας: γίνονται τα διαφανή χαρτιά για να εξυπηρετήσουμε μηχανικούς και αρχιτέκτονες, τα παίρνουμε κι εμείς και αντιγράφουμε καμμιά υπογραφή σε παλαιό αυτόγραφο· εφευρίσκεται η φωτογραφική μηχανή, για χίλιους δυο άλλους σκοπούς, κολλάμε κι εμείς από δίπλα, και φωτογραφίζουμε χειρόγραφα».³² Και καταλήγει ο Δημαράς σε ένα επόμενο κείμενο της ίδιας σειράς σημειωμάτων: «όσο κι αν είναι ξεκινημένες από άλλες ανάγκες και άλλα σκεπτικά, οι τεχνικές βελτιώσεις που χαρακτηρίζουν την εποχή μας φαίνεται σκόπιμο να χρησιμοποιούνται και στις δικές μας, τις ιστορικοφιλολογικές επιστήμες».³³

Ο Δημαράς είναι αυτός που προτείνει τόσο την έναρξη των επιστημονικών αποστολών μικροφωτογράφισης και καταλογογράφησης εγγράφων, χειρογράφων και εντύπων σε δημόσιες βιβλιοθήκες, μοναστηριακές και ιδιωτικές συλλογές ανά την ελληνική επικράτεια,³⁴ όσο και την ίδρυση της Μικροταινιοθήκης στους χώρους του Κέντρου, ήδη από το 1960.³⁵ Στη Μικροταινιοθήκη κατατίθενται μικροταινίες από φωτογραφήσεις στο πλαίσιο των αποστολών του Κέντρου αλλά και από ειδικές παραγγελίες στο εξωτερικό, ενώ οι ερευνητές μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα αναγνωστικά μηχανήματα που διατίθενται στον χώρο για να «διαβάσουν» τις μικροταινίες.

Γύρω από την τεχνική της μικροφωτογράφισης οργανώνεται μια κεντρική εργασία υποδομής στο πρόγραμμα μεθοδολογικής ανανέωσης των ιστορικοφιλολογικών κλάδων από την ομάδα αυτή: πρόκειται για μια ορ-

32. Κ. Θ. Δημαράς, «Τα τεχνικά μέσα», *ό.π.*, σ. 944-946: 944-945.

33. Κ. Θ. Δημαράς, «Η φωτογραφία», *Το Βήμα*, 8 Ιουλίου 1977, τώρα στο Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα*, Δ', *ό.π.*, σ. 947-949: 947.

34. Στη διάρκεια της έρευνάς μου εντόπισα αντίστοιχες αποστολές μικροφωτογράφησεων από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (ΚΒΕ) του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών, προκειμένου για χειρόγραφους κώδικες κυρίως σε μοναστήρια, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσιεύονται στο περιοδικό (*Βυζαντινά*) *Σύμμικτα* από το 1966 και εξής. Μάλιστα, ήδη από το 1960 έχει δημιουργηθεί η «Επιτροπή διερευνήσεως, φωτογραφήσεως και καταλογογραφήσεως των εν δημοσίαις βιβλιοθήκαις, μοναστηριακοίς ιδρύμασι και ιδιωτικαίς συλλογαίς αποκειμένων δημοσίων κλπ. εγγράφων του Βυζαντίου», η οποία προσαρτάται στο ΚΒΕ το 1961· οι αποστολές και φωτογραφήσεις του ΚΒΕ, από το 1960 μέχρι το 1966, δημοσιεύονται στην εποπτική έκδοση *Επετηρίς* του ΒΙΕ· βλ. σχετικά Δ. Α. Ζακυθηνού, «Προλεγόμενα», *Βυζαντινά Σύμμικτα*, τ. 1 (1966), σ. 5-6.

35. Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Κατάλογος Μικροταινιοθήκης. Φωτογραφήσεις εγγράφων, καταστάσεων, χειρογράφων, εντύπων και προσωπογραφιών, 1960-1980, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 1*, Αθήνα 1982.

γανωμένη προσπάθεια εμπλουτισμού και συστηματοποίησης στον χώρο της Νεοελληνικής Βιβλιογραφίας. Βασικοί άξονες της προσπάθειας αυτής είναι, μεταξύ άλλων: 1) η δημοσίευση συμπληρώσεων και διορθώσεων κυρίως στην *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863* των Γκίνη – Μέξα (τ. Α'–Γ', 1939-1957) αλλά και στη *Βιβλιογραφία* του Legrand και στην *Bibliographie Ioniennne*, μέσα από συνεπείς δημοσιεύσεις σε κάθε σχεδόν τεύχος του *Εραμιστή* (1963-1980) και κατόπιν στα *Τετράδια Εργασίας*, 2) η εκδοτική σειρά του ΟΜΕΔ «Νέα Ελληνικά Κείμενα», με την οικονομική στήριξη του ΕΙΕ και άλλων φορέων και προσώπων, στην οποία δημοσιεύονται σημαντικά τεκμήρια για τη μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μεταξύ άλλων η αλληλογραφία Κοραή (1964), η αλληλογραφία των Δανιήλ Φιλιππίδη – Barbié du Bocage – Άνθιμου Γαζή (1966), τα ευρισκόμενα του Δημήτριου Καταρτζή (1970), 3) μια «σειρά χρηστικών πολυγραφημένων –αντί χειρογράφου– εκδόσεων»,³⁶ συμπληρωματικών στην ευρετηρίαση των Γκίνη – Μέξα,³⁷ καθώς και 4) η σειρά των ευρετηρίων των ελληνικών προεπαναστατικών περιοδικών και Τύπου (*Μέλισσα*, *Καλλιόπη*, *Αθηνά*, *Το Μουσείον*, *Ελληνικός Τηλέγραφος*, *Ερμής ο Λόγιος*).³⁸ Όλες οι παραπάνω εργασίες και εκδόσεις, αλλά και πολλές άλλες, βασίζονται σε αποστολές μικροφωτογράφησης του Κέντρου ή σε επιμέρους μικροφωτογραφήσεις, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η τεχνογνωσία του ΚΝΕ ή τα μηχανήματα που διαθέτει, χρησιμοποιούνται για εργασίες τρίτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αρχειακής τεκμηρίωσης που βασίζεται στην τεχνογνωσία

36. «Χρονικά – Σχόλια. Ο Ελληνικός Τύπος (1811-1863)», *Ο Εραμιστής*, τ. 1 (1963), σ. 158-160: 158.

37. Στη σειρά αυτή περιλαμβάνονται οι τίτλοι: *Βιβλιογραφία Ελληνικών Συμμεϊκτων 1811-1863*, επιμ. Πάνος Μουλλάς, ΚΝΕ-ΒΙΕ, Αθήνα 1962· Δ. Σ. Γκίνης, *Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών 1811-1863*, ΚΝΕ-ΒΙΕ, Αθήνα 1967· Εμμ. Ι. Μοσχονάς, *Αλφαβητική αναγραφή των τίτλων της Βιβλιογραφίας Γκίνη – Μέξα (1800-1863)*, ΚΝΕ-ΒΙΕ, Αθήνα 1968· Δήμητρα Σκ. Πικραμένου – Ιωάννα Ζαμπάφτη, *Ελληνική Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη – Β. Μέξα (1800-1863). Πίνακες εκδοτών και τόπων εκδόσεως*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1971.

38. Αγγελική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Α', «Αθηνά», «Καλλιόπη», «Μέλισσα», «Το Μουσείον»*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1971· βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Β': Ερμής ο Λόγιος, 1811-1821*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1976· Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Γ', «Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη» 1811, «Ελληνικός Τηλέγραφος» 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος», 1817-1821*, ΚΝΕ/ΕΙΕ Αθήνα 1983.

του ΚΝΕ, είναι και η μικροφωτογράφιση του Αρχείου Καβάφη, το 1963, από τον νεοελληνιστή Γ. Π. Σαββίδη, με την αρωγή και του Βασίλη Παναγιωτόπουλου από το ΚΝΕ.³⁹

Ας δούμε πιο λεπτομερώς πώς ορισμένες από τις παραπάνω εργασίες οργανώνονται γύρω από τις μικροφωτογραφήσεις. Προκειμένου για τις συμπληρώσεις στη *Βιβλιογραφία των Γκίνη – Μέζα*, ακολουθείται ένα σταθερό μοντέλο εργασίας: προηγείται μια επιστημονική αποστολή και αυτοψία εγγράφων ή εντύπων σε βιβλιοθήκες ανά την Ελλάδα, με χρηματοδότηση του ΚΝΕ, και επιτόπια μικροφωτογράφιση των τεκμηρίων που εντοπίζονται. Κατόπιν, τα μικροφίλμ κατατίθενται στη Μικροταινιοθήκη του ΚΝΕ, όπου και παίρνουν αύξοντα αριθμό, αξιοποιούνται κατά περίπτωση από ερευνητές του ΚΝΕ ή άλλους συνεργαζόμενους ιστορικούς, ενώ δημοσιεύονται ευρήματα και προσθήκες στον *Εθραιοστή* (στη στήλη «Χρονικά»), με αντίστοιχη παράθεση του αριθμού της μικροταινίας ανά λήμμα. Οι εκδοτικές εργασίες, από την άλλη, που περιλαμβάνονται στη σειρά του ΟΜΕΔ «Νέα Ελληνικά Κείμενα», έχουν όλες βασιστεί και σε μικροφωτογραφήσεις και μικροταινίες των αντίστοιχων χειρογράφων και εντύπων. Χαρακτηριστικά, οι μικροταινίες στις οποίες βασίστηκε η αλληλογραφία Κοραή,⁴⁰ περιλαμβάνουν «τα κείμενα των επιστολών [τα οποία εντοπίστηκαν και φωτογραφήθηκαν από πολλά αρχεία], προκειμένου να εξασφαλιστεί κατά την έκδοση εύκολη πρόσβαση στην ασφαλέστερη πηγή ή στην πολυμορφία της παράδοσης των κειμένων»,⁴¹ ενώ για την έκδοση της αλληλογραφίας των Δανιήλ Φιλιππίδη – Barbié du Bocage – Άνθιμου Γαζή, η εκδότρια Αικατερίνη Κουμαρινού σημειώνει πως βασίστηκε, συνδυαστικά με την αυτοψία, και «[σ]την μικροταινία του χειρογράφου που [της] παραχώρησε ο ιστορικός Ν. Σβορώνος».⁴² Τέλος, η ευρετηρίαση των προεπαναστατικών περιοδικών γί-

39. Γ. Π. Σαββίδης, «Το αρχείο Κ. Π. Καβάφη. [Μια πρώτη ενημερωτική έκθεση]», *Νέα Εστία*, τχ. 872 (1 Νοεμβρίου 1963), σ. 1539-1547: 1544. Βλ. και Άννα-Μαρία Σιγάνη, «Οι πολλαπλές ζωές του Αρχείου Καβάφη. Μικροφίλμ, δελτία, κατάλογοι και διαδίκτυο: προς μια υλική και αρχειακή ιστορία του αρχείου Καβάφη», *Τα Ιστορικά*, έτος 38, τχ. 73 (Οκτώβριος 2021), σ. 187-210.

40. *Αλληλογραφία / Αδαμάντιος Κοραής*, επιστασία Κ. Θ. Δημαρά, Νέα ελληνικά κείμενα / Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, τ. Α'-ΣΤ', Αθήνα, Ερμής, 1964-1984.

41. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Εισαγωγικό σημείωμα», του ίδιου (επιμ.), *Κατάλογος Μικροταινιοθήκης*, ό.π., σ. ια'.

42. Α. Κ., «Προλογικό σημείωμα», *Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbié du Bocage – Άνθιμος Γαζής, Αλληλογραφία (1794-1819)*, έκδοση-σχόλια Αικατερίνη Κουμα-

νεται μέσα από ένα λειτουργικό συνδυασμό αυτοψίας και μικροταινίας· για παράδειγμα, για τον *Ελληνικό Τηλέγραφο* την ελλιπή σειρά στις ελληνικές βιβλιοθήκες συμπληρώνουν «μικροταινίες από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας στη Βιέννη»,⁴³ ενώ οι τεκμηριωτικές εργασίες του Εμμανουήλ Φραγκίσκου γύρω από τον *Ερμή τον Λόγιο* ακολουθούν αντίστροφη πορεία: αρχίζουν με τα ευρετήρια το 1976 και ολοκληρώνονται με τη φωτομηχανική ανατύπωση του περιοδικού (1988-1990).⁴⁴

Οι μικροφωτογραφικές εφαρμογές στον χώρο του εντύπου και του χειρογράφου γίνονται, πολύ άμεσα, απαραίτητα εργαλεία στην ομάδα του ΚΝΕ και του ΟΜΕΔ, εξασφαλίζοντας, έτσι, στους ερευνητές και τις ερευνήτριες εύκολη πρόσβαση σε μεγάλο όγκο ιστορικού υλικού ανεπεξέργαστου ή δύσκολα προσβάσιμου από απομακρυσμένες συλλογές και βιβλιοθήκες. Αυτό το μοντέλο δημιουργίας και συγκέντρωσης μικροταινιών καλύπτει μεν τις εκάστοτε ανάγκες των ερευνητών του Κέντρου καθώς και ερευνητικά προγράμματα που ξεκινούν εκείνη την περίοδο, ωστόσο θέτει σε δεύτερη μοίρα τη διάσωση και την οργανωμένη διατήρηση των αρχειακών κειμενικών τεκμηρίων, μια από τις βασικές στοχεύσεις της μικροφωτογράφισης, όπως αρχικά υιοθετήθηκε από ερευνητικούς φορείς διεθνώς αλλά και όπως τη θυμίζει ο ίδιος ο Δημαράς, δηλαδή να «εξασφαλίζει, ανθρωπίνως με τον πολλαπλασιασμό και την αποθήκευση σε διάφορα σημεία του κόσμου, την διάσωση των έργων από ενδεχομένους κινδύνους διαφόρων καταστροφών».⁴⁵

Το προβάδισμα της πρόσβασης έναντι της διατήρησης του αρχειακού υλικού και η ένταξη της μικροφωτογράφισης ως επικουρικού εργαλείου της επιστημονικής έρευνας, και άρα σταθερά εκτός μιας συστηματικής κεντρικής ερευνητικής πολιτικής, είναι στοιχεία που τα διακρίνουμε τόσο στην οργάνωση του όλου εγχειρήματος από την ομάδα του ΚΝΕ όσο και στις αποσπασματικές πληροφορίες και στην εικόνα του υλικού που διαθέτουμε σήμερα γύρω από το σημαντικό αυτό κεφάλαιο στην ιστορία

ριανού, Όμιλος Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, *Νέα Ελληνικά Κείμενα*, επιστasia Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, Εστία, 1966, σ. ιε'-ιη': ιζ'.

43. Ρ. Αργυροπούλου, «Ο “Ελληνικός Τηλέγραφος” (1812-1836)», *Ο Ερασιστής*, τ. 8 (1970), σ. 31-32.

44. Το σχέδιο για τη φωτοανατύπωση των προεπαναστατικών περιοδικών υπέβαλε ο Δημαράς στον Μάγο Χαριτάτο του ΕΛΙΑ και πραγματοποιήθηκε [δεν φωτοανατυπώθηκε η *Καλλιόπη* (1819-1821)] με την επιμέλεια της Αικ. Κουμαριανού και του Εμμ. Φραγκίσκου, κατά το διάστημα 1984-1995, με πολυσέλιδο πρόλογο του Δημαρά στον πρώτο τόμο του εγχειρήματος (1984).

45. Κ. Θ. Δημαράς, «Η φωτογραφία», *ό.π.*, σ. 947-949: 948.

του ΚΝΕ αλλά και ευρύτερα των Νεοελληνικών Σπουδών. Πράγματι, οι αποστολές και οι μικροφωτογραφήσεις γίνονταν με βάση τον σχεδιασμό των ερευνητικών στόχων του ΚΝΕ, υπηρετώντας συγκεκριμένες επιστημονικές επιλογές και ανάγκες, και ως εκ τούτου δεν φαίνεται να υπήρξε συστηματικός τρόπος ιεράρχησης των αποστολών και των μικροφωτογραφήσεων βάσει αντικειμενικών κριτηρίων (π.χ. παλαιότητα/φθορά τεκμηρίων, όγκος συλλογής, σπουδαιότητα κ.λπ.), ούτε ένα αρχιονομικά ή βιβλιοθηκονομικά οργανωμένο πλάνο γύρω από την τεκμηρίωση ή και τη μακροπρόθεσμη διατήρηση και διάθεση των μικροταινιών στο ερευνητικό κοινό και εκτός του ΚΝΕ· άλλωστε, η πρωτοβουλία αυτή δεν αποτέλεσε ποτέ υπηρεσία για το κοινό και συνεπώς η διάθεση του υλικού σε εξωτερικούς ερευνητές γινόταν και γίνεται βάσει συγκεκριμένων συνεργασιών.

Πιο ειδικά, ενώ κατά τη διάρκεια των αποστολών φωτογραφίζεται ετερογενές υλικό, λυτά έγγραφα, κατάστιχα, χειρόγραφα, έντυπα από αρχεία ταξινομημένα ή αταξινομήτα, μέσα από ολικές ή μερικές φωτογραφήσεις τεκμηρίων, φαίνεται να συντάσσονται λεπτομερείς κατάλογοι του υλικού ανά μικροταινία, ενώ σήμερα διαθέτουμε τον συγκεντρωτικό κατάλογο (επιτομή) της Μικροταινιοθήκης, από το 1982, με επιμέλεια του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, ο οποίος και περιλαμβάνει μια συνολική παρουσίαση του υλικού, εξαντλητικά υπομνηματισμένη, με τις δημοσιεύσεις που στηρίχθηκαν στις μικροταινίες αλλά και δημοσιεύσεις άλλων από αυτοψία του υλικού κάθε συλλογής.⁴⁶ Επιπλέον, δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία –αλλά δεν γνωρίζουμε καν και αν αυτά υπήρξαν ποτέ– γύρω από τις τεχνικές προδιαγραφές των μικροφωτογραφήσεων του ΚΝΕ, όπως για παράδειγμα για τις φωτογραφικές μηχανές, για τα φιλμ (ποιότητα, προμηθευτής, κόστος) και τις πρώιμες συσκευές ανάγνωσης, ούτε για τον τρόπο οργάνωσης και τις συνθήκες των μικροφωτογραφήσεων, πέραν του ότι τις αποστολές συνόδευε προς το τέλος και ένας επαγγελματίας εξειδικευμένος φωτογράφος (Λεωνίδα Ανανιάδης, Κώστας Μανώλης), ο οποίος φωτογράφιζε σύμφωνα με γραπτές υποδείξεις· συνοπτικές περιγραφές των αποστολών εντοπίζονται στα ετήσια *Ενημερωτικά Δελτία* του ΚΝΕ, κυρίως για απολογιστικούς σκοπούς. Τέλος, σήμερα το φυσικό σώμα των μικροταινιών, όπως και ορισμένα μηχανήματα ανάγνωσης που έχουν διασωθεί, βρίσκονται στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών σε διάσπαρτες βιβλιοθήκες, ντουλάπες και συρτάρια, χωρίς να υπάρχει επιπλέον μέριμνα για τη διατήρηση αυτών των μικροταινιών, την πρόσβαση σε αυτές ή τη μετατροπή τους σε ψηφιακή μορφή.⁴⁷

46. Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Κατάλογος Μικροταινιοθήκης*, ό.π.

47. Ευχαριστώ θερμά τον Ζήση Μελισσάκη, ερευνητή από το Κέντρο Βυζα-

Παρόλο που σήμερα δεν είμαστε σε θέση να εντάξουμε τα μικροφωτογραφικά εγχειρήματα του ΚΝΕ στο πλαίσιο μιας συστηματικής ερευνητικής πολιτικής γύρω από την αναπαραγωγή και αποθήκευση κειμενικών τεκμηρίων, μπορούμε, ωστόσο, να διακρίνουμε την εξέλιξη της σχέσης του Δημαρά, και συνεκδοχικά ολόκληρης της ομάδας γύρω από αυτόν, με τις μικροταινίες, από την πρώιμη, μηχανική σχεδόν, υιοθέτηση, στο πλαίσιο των αποστολών, μέχρι τις πιο τολμηρές εφαρμογές σε επίπεδο προθέσεων και αναστοχαστικών ζητήσεων. Πράγματι, μέσα από τα διάφορα τεχνικά σημειώματα του Δημαρά, που δημοσιεύει αρχικά στον *Ερασιστή* και μετέπειτα στον ημερήσιο Τύπο, διαφαίνεται η ικανότητά του να διακρίνει την αποφασιστική συμβολή της μικροφωτογράφησης στην ερευνητική διαδικασία και στην αλλαγή των μεθοδολογικών σταθερών. Χαρακτηριστική είναι η θέση του γύρω από τον τρόπο αξιοποίησης ιστορικού υλικού που σώζεται σε αρχειακές μονάδες, στο άρθρο του «Εκδόσεις ή ευρετήρια;», το 1964, όπου, κλείνοντας το μάτι στον «πειρασμό της τελειότητας [και στη] ροπή προς την αδράνεια, κληροδοτημένη από την προ-φωτογραφική εποχή»⁴⁸, προτείνει την κατάρτιση ευρετηρίων, και ουσιαστικά προοικονομεί την ευρετηρίαση ως βασικό άξονα της ερευνητικής πολιτικής και παραγωγής οργάνων όπως το ΚΝΕ. Επίσης, ενδιαφέρον προκαλεί και ο ενθουσιασμός του για την εισαγωγή νέων φορμά, όπως το μικροδελτίο (microfiche), για το οποίο σχολιάζει, το 1977, μεταξύ άλλων «[...] πόσο ξεπεράσθηκε η μικροταινία [...] Καμμιά εκατοστή σελίδες σε ένα δελτίο επάνω, θα πει ένα βιβλίο, μέσο, των τριακοσίων σελίδων, σε όσο χώρο πιάνουν τουλάχιστον τρία τραπουλόχαρτα [...] Εύκολα κουβαλά κανείς στις τσέπες του σακακιού του, χωρίς τσάντα, είκοσι και τριάντα χιλιάδες σελίδες βιβλίων».⁴⁹ Τέλος, μια πρωτότυπη ιδέα του Δημαρά γύρω από την αναπαραγωγή των μικροταινιών είναι τα «συνθετικά σώματα περιοδικών»: πρόκειται για κολλάζ μικροταινιών από τη φωτογράφιση τευχών παλαιών περιοδικών «από διάφορες βιβλιοθήκες προκειμένου να απαρτιστεί ακέρια σειρά του περιοδικού [...] [καθώς] ο πολλαπλασιασμός μικροταινιών, αρνητικών είτε θετικών, είναι εύκολος και η σχετική δαπάνη ανεπαίσθητη, σε τέτοιον βαθμό ώστε να μπορεί να επιβαρυνθεί και με την απόσβεση της αρχικής δαπάνης για την πρώτη φωτογράφιση ενώ οι μικροταινίες που θα προ-

ντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, για την αρχική υποδοχή στο ΕΙΕ και την υπόδειξη των μικροταινιών που φυλάσσονται σήμερα εκεί.

48. Κ. Θ. Δημαράς, «Εκδόσεις ή ευρετήρια;», *Ο Ερασιστής*, τ. 2 (1964), σ. 80.

49. Κ. Θ. Δημαράς, «Το μικροδελτίο», *Το Βήμα*, 15 Ιουλίου 1977, τώρα στο Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα*, Δ', ό.π., σ. 950-952: 950.

έλθουν από την αρχική μήτρα, θα έχουν κιόλας το προσόν ότι θα είναι ενιαίες και όχι συγκολλημένες».⁵⁰ προτείνει, μάλιστα, ως πρώτο πεδίο εφαρμογής αυτής της ιδέας τα μεγάλα σχήματος περιοδικά ή τα ημερήσια φύλλα του παλαιού ελληνισμού της διασποράς.

Στην περίοδο της δικτατορίας, με τη μετάβαση του Δημαρά στο Παρίσι (1970), και στη συνέχεια στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, οι δραστηριότητες στον τομέα των μικροφωτογραφήσεων του ΚΝΕ περιορίζονται αισθητά, όπως παρατηρούμε από τις αντίστοιχες αναφορές στον *Εραμιστή* αλλά και τις εγγραφές στον κατάλογο της Μικροταινιοθήκης, ενώ αρκετές από τις εργασίες του Κέντρου αρχίζουν να δημοσιεύονται στο περιοδικό (*Βυζαντινά Σύμμεικτα* του γειτονικού Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών).

Το 1973, ωστόσο, εκδίδεται ένα βιβλίο που, υπό την καθοδήγηση του Δημαρά, στη Σορβόνη πλέον, «εγκαινιάζει έναν νέο κλάδο στην Ελλάδα, αυτόν της Ιστορίας του ελληνικού βιβλίου»,⁵¹ μαζί και ένα νέο κεφάλαιο στην αξιοποίηση των τεχνολογιών αναπαραγωγής κειμενικών τεκμηρίων: πρόκειται για το βιβλίο του Φίλιππου Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Ε. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*. Στην εργασία του Ηλιού, που ξεπερνά τα όρια της λημματογραφικής βιβλιογραφίας του Legrand αλλά και των προσθηκών στον *Εραμιστή*, που σημειώθηκαν παραπάνω, περιέχονται αναλυτικές σημειώσεις σε κάθε περιγραφή έκδοσης, αναδημοσιεύονται ολόκληρα ή αποσπάσματα από τα εισαγωγικά κείμενα των εκδόσεων που βιβλιογραφούνται, ενώ πολλές εγγραφές συνοδεύονται και από τη φωτομηχανική αναπαραγωγή της προμετωπίδας ή της σελίδας τίτλου. Για την εργασία αυτή ο Ηλιού επιχειρεί αυτοψία των εντύπων που βιβλιογραφούνται, σε διάφορες ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες, όπου και αρχικά εντοπίζονται, εξασφαλίζοντας παράλληλα και ένα αντίγραφο των πρώτων σελίδων τους, ενώ, όπου δεν είναι δυνατή η αυτοψία, χρησιμοποιεί αντίγραφα μικροταινιών ή φωτοτυπίες που του αποστέλλουν οι βιβλιοθήκες: από τα αντίγραφα αυτά προέρχονται και οι αναπαραγωγές των προμετωπίδων που συνοδεύουν τις εγγραφές.⁵² Το βιβλίο αυτό ουσια-

50. Κ. Θ. Δημαράς, «Συνθετικά σώματα περιοδικών», *Ο Εραμιστής*, τ. 5 (1967), σ. 172-174: 172-173.

51. Τ. Σκλαβενίτης, «Ιστορία του ελληνικού βιβλίου: συνέχειες και ανανεώσεις», Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Μαρία Couroucli – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη μεταπολίτευση έως σήμερα. Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 40 χρόνων από την ίδρυση της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (1971-2011)*, Αθήνα 2015, σ. 101-125: 112.

52. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιο-*

στικά συστήνει το θεωρητικό πλαίσιο, τον τύπο παρουσίασης και την εφαρμογή του τρόπου εργασίας του Ηλιού προς μια συνθετική πηγή της Ιστορίας του ελληνικού βιβλίου, συλλαμβάνοντας τη «βιβλιογραφία όχι ως αυτοσκοπό αλλά ως μέσο για να οδηγηθεί στην ολική ιστορία του βιβλίου, στους μηχανισμούς που διέπουν την πολιτισμική και κοινωνική ιστορία»⁵³. Επόμενοι σταθμοί στο συνθετικό αυτό πρόγραμμα του Ηλιού και συνδυαστικά στον νέο, τεχνικά ενημερωμένο, τρόπο εργασίας που υιοθετεί, είναι η *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα (Α') 1801-1818* (1997), *Β' 1819-1832* (2011), *Γ' 1833-1844* (2016), καθώς και εργασίες του, που δημοσίευσε η ομάδα από το Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού», όπως η *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900* (4 τόμοι) (2006),⁵⁴ με επιμέλεια της Πόπης Πολέμη, και, τέλος, ο ηλεκτρονικός κατάλογος της βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα, ο οποίος ενοποιεί τις παραπάνω εργασίες του Ηλιού, των συνεργατών του αλλά και τις εγγραφές των Γκίνη – Μέζα, καλύπτοντας, έτσι, ολόκληρο τον 19ο αιώνα (1800-1900).⁵⁵ Από τη βιβλιογραφία στην Ιστορία του βιβλίου, λοιπόν, ο συνδετικός κρίκος σε αυτές τις μεγαλόπνοες εργασίες υποδομής, πέρα από το τολμηρό ιστορικό βλέμμα του Ηλιού, είναι και οι τεχνικές λύσεις αναπαραγωγής και διαχείρισης του ερευνητικού υλικού, από τις μικροταινίες και τις φωτοτυπίες μέχρι τα υπολογιστικά προγράμματα και τις βάσεις δεδομένων, που σταθερά συνοδεύουν και ουσιαστικά επιτρέπουν και συστήνουν τα εγχειρήματά του.

γραφικά καταλόγια του *É. Legrand και H. Pernot (1515-1799)*, Νεοελληνικές Έρευνες, Αθήνα, Διογένης, 1973, σ. 23-24.

53. Α. Μ., Σ. Μ., Π. Π., «Προλογικό σημείωμα», Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του βιβλίου*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου – Στρατής Μπουρνάζος – Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, σ. ζ'-ια': θ'.

54. Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Α' Βιβλία – Φυλλάδια 1801-1818*, Βιβλιολογικό Εργαστήριο – ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997· *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία – φυλλάδια, τ. Β', (1819-1932)*, επιμ. Πόπη Πολέμη, επιστ. συνεργάτες Αναστασία Μυλωνοπούλου – Ειρήνη Ριζάκη, Μουσείο Μπενάκη – ΕΛΙΑ, Αθήνα 2011· *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια, τ. Γ', Τα Οθωμανικά χρόνια, Α': 1833-1844*, επιμ. Πόπη Πολέμη, επιστ. συνεργάτες Αναστασία Μυλωνοπούλου – Ειρήνη Ριζάκη, Μουσείο Μπενάκη – ΕΛΙΑ, Αθήνα 2016· *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, επιμ. Πόπη Πολέμη, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» – ΕΛΙΑ, Αθήνα 2006.

55. Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Ηλεκτρονικός κατάλογος: https://www.benaki.org/index.php?option=com_landings&view=filippos_iliou&Itemid=874&lang=el (τελευταία πρόσβαση 5.1.2021).

4. Επίλογος

Συμπερασματικά, η παραπάνω σύντομη ανασκόπηση της υιοθέτησης και χρήσης της μικροφωτογράφησης από την ιστορικοφιλολογική κοινότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα, και ειδικά από το ΚΝΕ, μας επιτρέπει να διακρίνουμε την προοδευτική μεταβολή των όρων εργασίας καθώς και τον επιστημολογικό και μεθοδολογικό εκσυγχρονισμό των κλάδων της Νεοελληνικής Ιστορίας και Φιλολογίας, σε συνάρτηση με τεχνολογικές και ευρύτερες πολιτισμικές, κοινωνικές, ιδεολογικές και οικονομικές εξελίξεις στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, αναδεικνύοντας, έτσι, την οργανική σύνδεση επιστημολογικών, μεθοδολογικών και διανοητικών πρακτικών με την ιστορικότητα, την υλικότητα και την τεχνολογία.

Πράγματι, είναι ενδιαφέρον πως, ενώ οι μικροταινίες ουσιαστικά απαντούν πρωταρχικά, διεθνώς, στο πρόβλημα της αποθήκευσης του ολοένα αυξανόμενου όγκου των εφημερίδων και των βιβλίων, και δευτερευόντως στο ζήτημα της διαφύλαξης αρχειακών κειμενικών τεκμηρίων, και γι' αυτό φορείς είναι οι Βιβλιοθήκες και τα Αρχεία, που αναλαμβάνουν αυτό το έργο, προκειμένου για το δικό τους υλικό, στην Ελλάδα η μικροφωτογράφηση ξεκινά από τον χώρο των ερευνητικών κέντρων ως εργαλείο για την πρόσβαση και μελέτη δυσπρόσιτων τεκμηρίων, προκειμένου για επιμέρους ερευνητικές χρήσεις. Ο ελληνικός χώρος των Βιβλιοθηκών υιοθετεί τη μικροφωτογράφηση μαζί με μόλις το 1984, με πρώτη τη Βιβλιοθήκη της Βουλής και το σώμα του ημερήσιου Τύπου. Με άλλα λόγια, η αναπαραγωγή των κειμενικών τεκμηρίων μέσω των μικροταινιών στην περίπτωση της ελληνικής ιστορικοφιλολογικής κοινότητας δεν αποσκοπεί τόσο στην αρχειοποίηση και διατήρηση του ιστορικού υλικού όσο στην ίδια την πρόσβαση στα κειμενικά τεκμήρια, και μάλιστα στην κάλυψη των εκάστοτε αναγκών των ερευνητών και ερευνητριών. Αυτή η εξειδικευμένη χρήση των μικροφωτογραφικών εφαρμογών εν μέρει εξηγεί την απουσία εκτεταμένης χρήσης, συστηματικής τεκμηρίωσης αλλά και μιας κεντρικής στρατηγικής γύρω από τη διατήρηση των μικροταινιών, ειδικά στην περίπτωση του ΚΝΕ. Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, πως οι μικροταινίες στο ΚΝΕ δεν λειτούργησαν ποτέ ως συλλογή αναφοράς (reference collection), και μάλιστα μπορεί κανείς να υποθέσει πως ίσως δεν έχουν χρησιμοποιηθεί ξανά πέρα από τον ερευνητή ή την ερευνήτρια που αρχικά αιτήθηκε τη δημιουργία τους. Επιπλέον, δεν φαίνεται να υπάρχει μια συνολική κεντρική εθνική στρατηγική, προκειμένου για τη συλλογή μικροταινιών για κειμενικά ή αρχειακά τεκμήρια, ώστε να συμπεριληφθεί ένα μεγαλύτερο σώμα υλικού ή να αποφευχθούν οι επαναλήψεις (duplication).

Από την άλλη, ένας μεγάλος αριθμός εργασιών υποδομής στους χώρους της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και της Φιλολογίας, όπως προσπάθησα να δείξω, ειδικά από την ομάδα του ΚΝΕ και του ΟΜΕΔ, αλλά και για επιμέρους εργασίες που βασίστηκαν στις μικροταινίες άλλων φορέων (Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, Ακαδημία Αθηνών), πιθανότατα δεν θα μπορούσαν ποτέ να γίνουν χωρίς τις μικροφωτογραφήσεις. Οι μικροταινίες δεν διευκολύνουν μόνο, αλλά επιτρέπουν στην ερευνητική κοινότητα να φανταστεί και να υιοθετήσει νέες συνήθειες έρευνας και προοδευτικά ερευνητικές εργασίες και μελέτες με νέο προφίλ και προσανατολισμό. Από τις βιβλιογραφικές εργασίες υποδομής μέχρι την εκδοτική, και από την παλαιογραφία μέχρι την Ιστορία του Νέου Ελληνισμού και την Ιστορία του ελληνικού βιβλίου, θεωρώ πως η συμβολή αυτών των τεχνολογιών αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων υπήρξε τόσο καθοριστική για τη μεταπολεμική και μεταπολιτευτική τύχη των κλάδων της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και της Νεοελληνικής Φιλολογίας, ώστε θα ήταν δύσκολο να φανταστούμε πώς θα εξελίσσονταν οι κλάδοι χωρίς αυτές –σίγουρα δεν θα ήταν οι ίδιοι.

Επιπλέον, η πρακτική της μικροταινίας εισάγει την έννοια και την πρακτική του μηχανικού και προσιτού αντιγράφου (copy) στη ροή των εργασιών στις νεοελληνικές ιστοριοφιλολογικές επιστήμες, εγκαινιάζοντας, έτσι, μια μακρά γενεαλογία πρακτικών γύρω από τη σχέση των ερευνητών και ερευνητριών με το πρωτότυπο και κυρίως με τις τεχνικά διαμεσολαβημένες αναπαραγωγές του, ορατή μέχρι και σήμερα στο ψηφιακό περιβάλλον. Από τη χρήση της μικροταινίας-αντιγράφου («μόνο-για-ανάγνωση») (read-only), μέχρι μια σύνθετη σειρά δημιουργικών επεμβάσεων και παραγωγής εκδοχών/παραλλαγών (versioning), όπως η συγκόλληση μικροταινιών, οι μεγεθύνσεις φωτογραφιών, τα αντίγραφα και οι φωτοτυπίες μικροταινιών, δημιουργούνται νέα πρωτόκολλα ερευνητικής συμπεριφοράς και νέες συνήθειες που ρυθμίζουν εκ νέου τη σχέση των ερευνητών με την κατοχή, διάθεση, χρήση και αναπαραγωγή του ερευνητικού υλικού. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως η ίδια η σύγχρονη νομοθεσία των πνευματικών δικαιωμάτων επεξεργάζεται και συστήνεται πάνω στην έννοια της αναπαραγωγής και του αντιγράφου (όπως εύγλωττα αποτυπώνει ο αγγλικός όρος copy-right). Αντίστοιχα, στην Ελλάδα βλέπουμε τις πρώτες συζητήσεις γύρω από τα δικαιώματα χρήσης και διάθεσης αντιγράφων να διατυπώνονται με αφορμή τις μικροταινίες, ενώ ένα συστηματικό νομικό πλαίσιο για τα πνευματικά δικαιώματα οργανώνεται μόλις το 1993.⁵⁶

56. Το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο για την πνευματική ιδιοκτησία πρωτοσου-

Επιπλέον, η μικροταινία, επιτρέποντας περιορισμένη ποικιλία επεμβάσεων στο αντίγραφο, αντικαθίσταται γρήγορα με την άφιξη των εμπορικών φωτοτυπικών μηχανημάτων και των φωτοτυπιών, που, εύχρηστες και προσιτές, επιτρέπουν μεγάλη γκάμα επεμβάσεων του χρήστη, αλλάζοντας ριζικά έκτοτε τη σχέση που έχουμε με την επεξεργασία και τη χρήση αντιγράφων.

Τέλος, όσο παράδοξο ή τολμηρό μπορεί να ακουστεί αυτό, αυτές οι πρώτες εφαρμογές γύρω από τα τεχνικά μέσα στις ιστοριοφιλολογικές επιστήμες μάς επιτρέπουν να τις θεωρήσουμε ως την αφετηρία της ελληνικής (προ)ιστορίας των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών (Digital Humanities), και μάλιστα πριν τη μαζική διάδοση των ηλεκτρονικών υπολογιστών, κάτι που, ωστόσο, είχε ήδη προοικονομήσει, το 1976, ο Δημαράς στον πρόλογο των ευρετηρίων του *Ερμή του Λόγιου*: «οι ερευνητικές [μας] επιδιώξεις, νομίζω στην προβλεπόμενη έκταση, και με την προοπτική άλλων αντιστοιχών εξυπηρετήσεων (εφημερίδες, φυλλάδια, βιβλία), θα μπορέσουν να αντιμετωπισθούν με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή αποκλειστικά».⁵⁷ Εξερευνώντας τις ιστορικές διεργασίες και τα όρια μεταξύ των εκάστοτε μέσων και τεχνολογιών αναπαραγωγής, όπως το άρθρο αυτό προσπάθησε να αναδείξει για την περίπτωση των μικροταινιών, και των ερευνητικών πρακτικών, μεταξύ, δηλαδή, των τεχνικών μέσων και των τρόπων δημιουργικής ένταξης και χρήσης τους στις ερευνητικές εργασίες στην Νεοελληνική Ιστορία και Φιλολογία, οι ομάδες αυτές, συνολικά και ατομικά, έθεσαν τις βάσεις και έκαναν τα πρώτα βήματα σε αυτό που σήμερα ονομάζουμε τεχνικά/υπολογιστικά διαμεσολαβημένη διαχείριση γνώσης (computationally assisted knowledge management) καθώς και στην οργανική ένταξη της τεχνολογίας στην ερευνητική διαδικασία. Οι μικροφωτογραφήσεις συνιστούν μονάχα ένα, από μια σειρά ιστορικά κεφάλαια, γύρω από τη συμβολή των εκάστοτε τεχνολογιών και μέσων στην επιστημολογική ενηλικίωση και εξέλιξη των ιστοριοφιλολογικών κλάδων στην Ελλάδα, κεφάλαια που είναι ακόμη ανοιχτά προς ιστορική και ερευνητική προσέγγιση.

στήνεται στα 1993 με τον Ν. 2121/1993, «Η Πνευματική Ιδιοκτησία, τα συγγενικά Δικαιώματα και Πολιτιστικά Θέματα».

57. Κ. Θ. Δημαράς, «Πρόλογος», Εμμ. Ν. Φραγκίσκος (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Β: Ερμής ο Λόγιος, 1811-1821*, Αθήνα 1976, σ. γ'-στ': 8'.

SUMMARY

Anna-Maria Sichani, “*The technical media*”: *Mechanical reproduction and Storage Technologies for Historical Textual Assets and the fields of Modern Greek History and Philology in Post War Greece. The case of the Center for Neohellenic Research of the National Hellenic Research Foundation*

This article explores a material, not so well-known, aspect of the evolution of the fields of Modern Greek History and Philology in post-war Greece, through the history of the technologies of the mechanical reproduction and storage of textual historical assets, by focusing on the case of micro-photography and its adoption by the Center for Neohellenic Research of the National Hellenic Research Foundation (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών). The paper traces the gradual change of the research practices, methodologies and workflows of the fields of Modern Greek History and Philology while taking into account technological, cultural, social and financial changes in post-war Greece as well as internationally. By doing so, this research seeks to showcase the relationships among technology, materiality and ideology in the areas of Humanities’ epistemological practices and methods.